

O‘rinboyeva Ro‘za Toliboyevna
Mirzo Ulug‘bek nomidagi O‘zbekiston
Milliy universiteti magistranti
E-mail: orinboyevaroza@gmail.com
Tel.: +998 88 707 68 95

UO‘K: 80.81’33

**O‘ZBEK TILI DIALEKTAL KORPUSINI YARATISHDA
SHEVALARNING MORFOLOGIK TAHLILI
(QO‘SHRABOT TUMANI SHEVASI MISOLIDA)**

Annotatsiya: Bugungi kunda o‘zbek kompyuter lingvistikasida ahamiyatga molik ishlar olib borilmoqda. Xususan, bu sohadagi tadqiqotlar doirasida o‘zbek tili korpusini boyitish, tilning semantik, sintaktik, grammatik xususiyatlarini aks ettirish, shuningdek, o‘zbek tili shevalarini korpus ostida jamlash kabi masalalar ko‘rib chiqilmoqda. Ushbu maqolada Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumani shevasining morfologik sifatlari nazariy qarashlar orqali tahlil qilingan. Jonli nutqdan to‘plangan misollar bilan asoslangan. Ushbu maqola korpusshunoslik hamda dialektologik tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: sheva, kelishik, ko‘plik, egalik, zamon qo‘shimchalari, dialektal korpus.

Оринбоева Роза Толибоевна
Магистрант Национального университета
Узбекистана имени Мирзо Улутбека

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГОВОРОВ ПРИ СОЗДАНИИ
ДИАЛЕКТНОГО КОРПУСА УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА (НА ПРИМЕРЕ
ГОВОРА КОШРАБОТСКОГО РАЙОНА)**

Аннотация: Сегодня в области узбекской компьютерной лингвистики ведётся значительная работа. В частности, в рамках исследований в этом направлении рассматриваются такие вопросы, как обогащение корпуса узбекского языка, отражающего семантические, синтаксические и грамматические особенности языка, а также объединение узбекских диалектов в корпус. В данной статье с теоретической точки зрения

анализируются морфологические особенности диалекта Кошрабадского района Самаркандской области на примере живой речи. Данная статья служит основой для корпусных исследований и диалектологических исследований.

Ключевые слова: диалект, согласование, множественное число, притяжательность, наречия времени, диалектный корпус.

Urinbaeva Roza Toliboevna

Master's student of the National University of
Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

**MORPHOLOGICAL ANALYSIS OF DIALECTS IN CREATING
THE DIALECTAL CORPUS OF THE UZBEK LANGUAGE (ON THE
EXAMPLE OF THE DIALECT OF THE KOSHRABOT DISTRICT)**

Annotation: Today, significant work is being carried out in Uzbek computer linguistics. In particular, within the framework of research in this area, issues such as enriching the Uzbek language corpus, reflecting the semantic, syntactic, and grammatical features of the language, as well as grouping Uzbek dialects under the corpus are being considered. In this article, the morphological qualities of the dialect of the Qoshrabot district of the Samarkand region are analyzed from theoretical perspectives. It is based on examples collected from live speech. This article serves as a basis for corpus studies and dialectological research.

Key words: dialect, agreement, plural, possession, tense adverbs, dialectal corpus.

Kirish

Bugungi kunda tilshunoslik doirasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, korpuslar til materiallarini tizimlashtirish, tahlil qilish va statistik ma'lumotlarni olish uchun beqiyos manba hisoblanadi. Ayniqsa, dialektal korpuslar shevalarning xususiyatlarini aniqlash, ularni umumiy o'zbek tili tizimi bilan qiyoslash va tarixiy-qiyosiy tadqiqotlar olib borish uchun fundamental asos yaratadi.

Ushbu maqola Qo'shrabot tumani shevasi misolida o'zbek tili dialektal korpusini yaratishda shevalarning morfologik tahlilining ahamiyatiga qaratilgan. Maqsadimiz dialektal materiallarni morfologik jihatdan tahlil qilishning nazariy va amaliy jihatlarini ko'rsatish, shuningdek, Qo'shrabot shevasida kuzatiladigan o'ziga xos morfologik xususiyatlarni aniqlashdir. Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek dialektologiyasi, korpus lingvistikasi va amaliy tilshunoslik uchun qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili

Samarqand dialektiga asoslangan lingvistik bazani yaratishda tildagi grammatik qoidalarning shevalarda qanday aks ettirilishi e'tiborga olinadi. Ushbu tadqiqotda o'zbek tilidagi uchta lahjaning morfologik sifatlaridan kelib chiqib Samarqand viloyati Qo'shrabot tumani dialekti tahlil qilinadi.

Samarqand shevasining morfologiyasi olimlar tomonidan turli aspektlarda tahlil qilingan. Jumladan, Sh.Shoadurahmonov qipchoq lahjasi morfologiyasini turlovchi hamda tuslovchi qo'shimchalar misolida keng tahlil qilgan [4, 141-188]. A.G'.G'ulomovning "O'zbek tilida kelishiklar" kitobida kelishik qo'shimchalarining undoshdan so'ng assimilyativ formalari bilan 19 xil shaklda kelishi ta'kidlanadi [3, 5-85]. Shuningdek, ko'plik qo'shimchalarining *-lar, -ler, -nar, -ner*, qisqargan holda *-ar, -er* shakllarining qo'llanishi ta'kidlanadi.

Z.Tillabayevaning tadqiqotida keltirilishicha [2], jo'nalish va o'rin-payt kelishigini ifodalash uchun bitta morfologik shakl – **ga**, tushum va qaratqich kelishigini ifodalash uchun bitta morfologik shakl – **ni** qo'llaniladi:

Uyda qoldi => uyga qolli [ujgä qälli];

Bolaning xayoli parishon => balani xayoli parishon [bäläni xayäli pärišän].

Professor N.Abduraxmonovanning "Kompyuter lingvistikasi" darsligida korpus uchun ma'lumotlar bazasini yaratishda tilning morfologik qonuniyatlarini qay tartibda modellashtirish usullari misollar orqali tahlil qilingan [1, 87-130]. Tadqiqot natijasi bilan uzbekcorpus.uz da tanishish mumkin. Ushbu modellar asosida o'zbek dialektal korpusini yaratish mumkin.

Natijalar va ularning tahlili

Tadqiqot uchun audio material to'plash jarayonida ushbu kelishik shakllarining jonli nutqda qay tarzda qo'llanilishini kuzatdik. O'rozmat qishloq shevasining qarluq va qipchoq lahjalari misolida ko'rib chiqadigan bo'lsak, quyidagi kelishik formalarini keltirish mumkin:

Bosh kelishik.

Bu kelishik adabiy tildagi kabi shevalarda ham muayyan shaklga, qo'shimchaga ega emas: *baho* => ***bahā***, *bolajonlar* => ***bālažānlar***.

Tushum kelishigi.

Unlidan so'ng: *bolani* => *balani* [***balani***];

piyolani => *pilani* [***pīlani***];

narxini => *narxin* [***narxīn***].

Undoshdan so'ng: *yoshlarni* => *yashlardi* [***jašlardi***];

mehnatni => *mehnatti* [***mehnatti***];

yomonlikni => *yamanliqti* [***jamanliqti***].

Qaratqich kelishigi.

Unlidan so'ng: *mashinaning* => *moshinning* [***mošinnīn***];

onasining => *yenasining* [***jenasini***].

Undoshdan so'ng: *olishning ham* => *olishtiyam* [***ālištījam***];

Qo'shrabotning => *Qo'shrabottin* [***Qošrabāttīn***];

motosiklning => *matsekldi* [***matsekldi***];

Jo'nalish kelishigi.

Unlidan so'ng: *ko'chaga* => *ko'chaga* [***kočaga***];

Undoshdan so'ng: *narxga* => *narxka* [***narxka***];

qishloqqa => *qishlaqa* [***qišlaqa***];

nevaralarga => *nevaralarg'a* [***nevaralarya***].

O'rin-payt kelishigi.

Unlidan so'ng: *shahrida* => *shahrida* [***šahrīda***];

Undoshdan so'ng: *qishloqda* => *qishlaqta* [***qišlaqta***];

niyatda => *niyata* [***nījata***];

Qo'shrabotda => qo'shrabota [**qo'shrabāta**];

Chiqish kelishigi.

Unlidan so'ng: *uchidan* => *uchidan* [**učiḍan**];

ikkisidan => *ikidan* [**ikīḍan**].

Undoshdan so'ng: *linkimdan* => *linkimtan* [**līnkīmtan**];

orqangizdan => *orqangistan* [**ārqaṇīstan**];

to'rt mingdan => *to'rmingnan* [**tormīṇnan**];

Ko'plik qo'shimchalari. Qo'shrabot tumani qishloqlari shevasida, asosan, -
lar hamda qisqargan -ar, -er shakllari qo'llaniladi. Masalan:

“Qizlaržānlar, bāllariṇiz jaxšīma?”;

“Bīzaram šu ujda otirppis...”;

“Qandajssar, jaxšimīssar, jaxši otirībsarma?”

Sintaktik usulda “hamma” so'zi o'rnida “jovlik” so'zi qo'llanilsa, sonlarni juftlash, chama hamda jamlovchi sonlardan foydalanish orqali ham ko'plik ma'nosi ifodalanadi:

“... qīšlaqtī žāvlik bālasīnī qirīb ketīb qāladi”;

“Ellig-almīšta nevara-čevara bar”;

“Bīr bāzārda ucta-tortta, beštağača māsīn sātīljaptī”.

Egalik qo'shimchalari. Tadqiqot davomida Samarqand viloyati Qo'shrabot tumani qarluq va qipchoq lahjalarida egalik kategoriyasining quyidagi shakllarda qo'llanish holatlari kuzatildi:

o'zim ham => *o'zimam* [**ozīmam**]; *yoshimiz* => *yashimiz* [**jašīmiz**];

bolalaring => *bollaring* [**bāllariṇ**]; *bozorlaringiz* => *bozarlariz* [**bāzarlariz**];

guruhi => *guruhi* [**guruhī**]; *joylari* => *jaylari* [**žajlari**].

Fe'l so'z turkumi doirasida tuslovchi qo'shimchalarning turli variantlari mavjud bo'lib, so'z o'rtasida, so'z oxirida kelganda bir-biridan farq qilishi mumkin. Quyidagi misollarda ko'rib chiqamiz:

Zamon qo'shimchalari. O'tgan zamon. O'tgan zamon fe'lini hosil qilish uchun adabiy tildagi -di, -b/ib, -gan(-kan, -qan) qo'shimchalari hamda *edi, ekan,*

emish to‘liqsiz fe’llaridan foydalaniladi. Tadqiqotimizni Qo‘shrabot tumani qishloqlari misolida tahlil qilganimizda ushbu qo‘shimchalarning quyidagi shakllari iste’molda ekanligi aniqlandi:

qilganimiz => *qig‘onimis* [qiyānīmīs];

qolishgan => *qolishkan* [qālīškan];

yoqqan => *joqqan* [žāqqan];

chiqqan => *chixkan* [čixkan].

O‘tgan zamon yasovchi *–di* qo‘chimchasining so‘roq yuklamasi *–mi* bilan kelganda tushib qolish holati kuzatiladi. Bunda *–mi* so‘roq yuklamasining assimilyativ variantlari qo‘llanadi:

bo‘ladimi => *bo‘lami* [bolamī];

gapiribdimi => *gapirippa* [gapirippa];

o‘qiydimi => *o‘qiyma* [oqijma].

Adabiy tilda *–gan* o‘tgan zamon qo‘shimchasi bilan *edi* to‘liqsiz fe’li birgalikda kelib, ish-harakatning o‘tgan zamonda aniq bajarilganligini ifodalaydi. Xuddi shu holat shevada *–uvdi/vdi/o‘vdi* kabi shakllarda qo‘llaniladi:

qo‘ygan edik => *qo‘yuvdiq* [qojuvdīq];

o‘tirgan edida => *o‘tirutta* [otirutta];

tushgan edi => *tushudi* [tušudī];

tashlagan edi => *tashlo‘vdi* [tašlovdī].

Ekan, *emish* to‘liqsiz fe’llarining *–kan*, *–mish* tarzida qisqarishi kuzatiladi:

yurgan ekan => *yurganakan* [žurganakan];

bo‘ladimi ekan => *bo‘lamakan* [bolamakan].

Yetakchi fe’l va to‘liqsiz fe’l o‘rtasida tovush ortishi kuzatiladi:

qancha ekan => *qanchaykan* [qančajkan];

deyapti ekanda => *diyaptiykandayin* [dijaptijkandajin];

yaxshi ekan => *yaxsheykan* [jaxšejkan].

Hozirgi zamon. Adabiy tilda hozirgi zamon fe’li *–yap*, *–moqda*, *–(a)yotib* qo‘shimchalari bilan hosil qilinadi. Samarqand shevasida bu qo‘shimchalarning tovush o‘zgarishiga uchrashi kuzatiladi. Masalan:

aytyapti => aytapti [ajtapti];

ishlayaptimi ekan => ishlayapikan [išlajapikan];

tashlayaptilar => tashaptila [tašaptila].

Kelasi zamon. Samarqand shevasida kelasi zamonni ifodalash uchun morfologik jihatdan keskin farq qiluvchi alohida xususiyatlar yo‘q. Adabiy tildagi kabi –a, –y, -(a)r qo‘shimchalaridan foydalaniladi:

aytar => aytar [ajtar];

chiqar => chiqar [čiqar].

Xulosa

Ushbu maqola shevalardagi o‘ziga xos morfologik xususiyatlarni aniqlash, ularni tizimlashtirish va shu orqali umumiy o‘zbek tili sistemasiga nisbatan farqlarini belgilash muhimligini ko‘rsatadi. Qo‘shrabot tumani shevasi misolida olib borilgan morfologik tahlil, bu shevaning o‘ziga xos grammatik shakllari, so‘z yasalihi va so‘z o‘zgarishi qoidalarini aniqlashga yordam beradi. Xulosa qilib aytganda, shevalarning morfologik tahlili dialektal korpuslarni boyitish va o‘zbek tilining xilma-xil dialektal landshaftini to‘liqroq tasvirlash uchun ajralmas qadamdir. Bunday tadqiqotlar tilshunoslikka, til ta’limiga va madaniy merosni saqlashga sezilarli hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Abduraxmonova N.Z. Kompyuter lingvistikasi (darslik). –Toshkent: Nodirabegim, 2021. 87-130 b.
2. Tillabayeva Z. Samarqand shahri o‘zbek shevalarining leksik xususiyatlari (qarluq lahjasi misolida). Fil. fan. b. fal. dok.diss. – Samarqand, 2023. –159 b.
3. G‘ulomov A.G‘. O‘zbek tilida kelishiklar. -Toshkent. 1941. 5-85 b.
4. Shoabduraxmonov Sh. O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari. T.: O‘zbekiston SSR Fanlar akademiyasi. 1962. 141–188 b.